

СПЕЦІАЛЬНО-КРИМІНОЛОГІЧНІ ЗАХОДИ ЗАПОБІГАННЯ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ У СФЕРІ ОХОРОНИ ДЕРЖАВНОЇ ТАЄМНИЦІ

SPECIAL CRIMINOLOGY MEASURES FOR THE PREVENTION OF CRIMINAL OFFENSES IN THE FIELD OF THE PROTECTION OF STATE SECRETS

У статті сформульоване концептуальне бачення спеціально-кримінологічного запобігання кримінальним правопорушенням у сфері охорони державної таємниці як комплексної діяльності державних органів, у тому числі правоохоронних щодо мінімізації кримінальних правопорушень у сфері охорони державної таємниці, яка спрямована на виявлення, усунення або нейтралізацію загроз й небезпек у цій сфері, встановлення окремих осіб або груп діяльність яких спрямована на розголошення, її відвернення на стадії готування, а також на етапі припинення розпочатої протиправної (у тому числі злочинної) діяльності, що здійснюється за допомогою кримінологічних засобів. Органи виконавчої влади, які мають дозвіл на провадження діяльності з технічного захисту інформації для власних потреб, вправі за згодою Державною службою спеціального зв'язку та захисту інформації України організувати проведення державної експертизи комплексних систем захисту інформації в інформаційних, телекомунікаційних та інформаційно-телекомунікаційних системах на підприємствах, в установах та організаціях, які належать до сфери їх управління. Порядок проведення такої експертизи встановлюється органом виконавчої влади за погодженням з Державною службою спеціального зв'язку та захисту інформації України. Головне призначення та завдання спеціально-кримінологічного запобігання кримінальним правопорушенням у сфері охорони державної таємниці – виявлення, оцінка та прогнозування джерел загроз та запобігання розголошенню державної таємниці чи/або втратам матеріальних носіїв секретної інформації, яке забезпечується за допомогою комплексу кримінологічних заходів (організаційно-правового, інформаційно-технічного, прогностично-аналітичного та оперативного-розшукового характеру) та механізмів їх реалізації. Такі кримінологічні заходи щодо охорони державної таємниці забезпечується шляхом: віднесення інформації до такої, що потребує охорони, до державної таємниці, надання їй певного ступеня секретності та встановлення строку, протягом якого така інформація буде вважатись таємницею; засекречування інформації, що містить державну таємницю, технічний і криптографічний захист секретної інформації; встановлення спеціального порядку доступу та допуску до державної таємниці; визначення вимог щодо поводження з інформацією, що становить державну таємницю; встановлення кримінальної відповідальності за розголошення державної таємниці.

Ключові слова: державна таємниця, безпека, національна безпека, концепція, кримінологія, запобігання, правоохоронні органи.

The article formulates a conceptual vision of special criminological prevention of criminal offenses in the field of protection of state secrets as a complex activity of state bodies, including law enforcement agencies, in the minimization of criminal offenses in the field of protection of state secrets, which is aimed at identifying, eliminating or neutralizing threats and dangers in this field, the establishment of individual persons or groups whose activities are aimed at disclosure, its prevention at the stage of preparation, as well as at the stage of termination of the started illegal (including criminal) activity,

which is carried out with the help of criminological means. The bodies of the executive power, which have permission to carry out technical information protection activities for their own needs, have the right, with the consent of the State Service for Special Communications and Information Protection of Ukraine, to organize a state examination of complex information protection systems in information, telecommunication and information-telecommunication systems at enterprises, in institutions and organizations that belong to the sphere of their management. The procedure for conducting such an examination is established by the executive authority in agreement with the State Service for Special Communications and Information Protection of Ukraine. The main purpose and task of special criminological prevention of criminal offenses in the field of protection of state secrets is to identify, assess and forecast sources of threats and prevent the disclosure of state secrets and/or the loss of material carriers of secret information, which is ensured with the help of a complex of criminological measures (organizational-legal, information - technical, prognostic-analytical and operative-investigative nature) and mechanisms of their implementation. Such criminological measures for the protection of state secrets are ensured by: classifying information as requiring protection as a state secret, giving it a certain degree of secrecy and establishing a period during which such information will be considered a secret; classification of information containing state secrets, technical and cryptographic protection of secret information; establishment of a special procedure for access and admission to state secrets; determination of requirements for handling information constituting a state secret; establishment of criminal liability for disclosure of state secrets.

Key words: *state secret, security, national security, concept, criminology, prevention, law enforcement agencies.*

Актуальність теми. Злочинність і боротьба з нею в нашій державі є надзвичайно складними й актуальними проблемами. Стрімке зростання (за багатьма показниками) і збільшення масштабів цього явища, поширення впливу на всі соціальні сфери створюють реальну загрозу національній безпеці, ставлять перед суб'єктами протидії злочинності нові завдання та змушують знаходити рішучі заходи запобігання. Події останніх років, що відбуваються на території нашої держави і безпосередньо пов'язані із суттєвою інтенсифікацією криміногенних загроз, диктують необхідність термінового вжиття комплексу заходів, спрямованих на адаптацію запобіжної практики до нових викликів. Останнє зумовлюється дією, перш за все, чинників політичного (як внутрішньополітичного, так і зовнішньо- і геополітичного), економічного, правового характеру і знаходить свій прояв у зростанні соціальної напруженості, активному відтворенні нетипових для української криміногенної обстановки, в цілому, кримінальних правопорушень.

Виклад основного матеріалу. У такій ситуації, як зазначили О. М. Бандурка та О. М. Литвинов, необхідним є негайне реагування і втручання (більш того, прямий вплив) на цю ситуацію органів державної влади, так і суспільства в цілому. Крім того, вирішення проблеми протидії злочинності вимагає поглиблення соціального контролю за вжиттям усіх різноманітних заходів, які проводяться з метою запобігання злочинним проявам, у межах дотримання при цьому основних прав людини [1, с. 99].

Тому, торкаючись теоретичного аспекту визначення спеціально-кримінологічного запобігання як особливого виду діяльності щодо запобігання кримінальним правопорушенням, слід нагадати про існуючі в кримінологічній літературі позиції та погляди вчених на цю проблему. Зокрема, точка зору О. М. Литвака полягає в тому, що він розмежовує, і з цим варто погодитися, загальносоціальне запобігання (яке збігається із соціальним прогресом) із спеціально-кримінологічним запобіганням та репресивною діяльністю держави. Автор визначає якісні відмінності попереджувальної діяльності, яка орієнтована на досягнення запобіжної мети без застосування примусу, визначає і спеціалізованих суб'єктів (до яких належать лише органи виконавчої влади, для яких запобігання злочинності є однією з основних статутних функцій) та неспеціалізованих (для яких здійснення профілактичного впливу є не основною функцією в межах своєї конкретної професійної діяльності) [2, с. 22].

На думку О. М. Джужі, у широкому сенсі спеціально-кримінологічне запобігання злочинам полягає у: 1) цілеспрямованому здійсненні цього виду запобіжної діяльності як функції; 2) зв'язку з елементами системи «по горизонталі» (взаємодія) і «по вертикалі» (підпорядкуван-

ня); 3) неухильному виконанні команд управляючого механізму системи; 4) виборі лінії поведінки відповідно до стану об'єкта профілактичного впливу [3, с. 63].

У той же час В. В. Голіна підкреслює, що в більш вузькому розумінні спеціально-кримінологічне запобігання злочинам мислиться як синтезована кримінологічна теорія і практика організації протидії злочинності шляхом розробки і використання спеціальних знань і методів кримінології та інших галузей (соціології, економіки, психології, педагогіки, антропології, статистики тощо) [4, с. 21]. Також цю діяльність ним розглянуто як сукупність самостійних, але внутрішньо пов'язаних і доповнюючих один одного напрямів боротьби зі злочинністю, змістом яких є діяльність державних органів, громадських організацій і громадян щодо протидії криміногенним явищам і процесам, а також недопущення вчинення злочинів на різних стадіях злочинної поведінки.

На нашу думку, такі погляди на проблему визначення сутності спеціально-кримінологічного запобігання заслуговують на увагу й мають право на існування. Виходячи з цього, спеціально-кримінологічне запобігання у сфері охорони державної таємниці є комплексною діяльністю державних органів, у тому числі правоохоронних щодо мінімізації кримінальних правопорушень у сфері охорони державної таємниці, яка спрямована на виявлення, усунення або нейтралізацію загроз й небезпек у цій сфері, встановлення окремих осіб або груп діяльність яких спрямована на розголошення, її відвернення на стадії готування, а також на етапі припинення розпочатої протиправної (у тому числі злочинної) діяльності, що здійснюється за допомогою кримінологічних засобів. Спеціально-кримінологічні заходи передбачають здійснення правоохоронними органами безпосередньої роботи, спрямованої на усунення, послаблення, нейтралізацію криміногенних факторів, що впливають на забезпечення національної безпеки загалом й розголошення відомостей, що становлять державну таємницю зокрема.

У свою чергу, на думку Ю. В. Нікітіна, кримінологічне забезпечення внутрішньої безпеки суспільства – це скоординована діяльність державних органів, громадських об'єднань і громадян з метою виявлення та усунення криміногенних факторів і загроз, що криміналізують суспільство, послаблюють його внутрішню безпеку, а також перешкоджають нормальному соціально-економічному розвитку [5, с. 249].

Виходячи з цього, забезпечення безпеки у сфері охорони державної таємниці як складової соціальної системи й національної безпеки вимагає системного підходу, який орієнтований на розкриття комплексно-цілісного об'єкта та механізмів, що забезпечують його існування. Функціональне забезпечення такого підходу здійснюють вищезазначені нами суб'єкти.

Такий системний підхід спрямований на запобігання загрозам та містить підсистемні компоненти, а також системоутворюючі зв'язки та відносини між ними. Ця система не є незмінною, вона трансформується і змінюється адекватно зі змінами в суспільстві і впливом криміногенних загроз на національну безпеку суспільства.

У ході проведеного дослідження встановлено, що основними порушеннями у сфері охорони державної таємниці є:

- недодержання встановленого законодавством порядку передачі державної таємниці іншій державі чи міжнародній організації;
- засекречування інформації (про стан довкілля, якість харчових продуктів і предметів побуту, аварії, катастрофи, про незаконні дії органів державної влади тощо), яка відповідно до законів та міжнародних договорів не може бути засекречена;
- безпідставне засекречування інформації;
- надання грифа секретності матеріальним носіям конфіденційної або іншої таємної інформації, яка не становить державної таємниці, або ненадання грифа секретності матеріальним носіям інформації, що становить державну таємницю, а також безпідставне скасування чи зниження грифа секретності матеріальних носіїв секретної інформації;
- порушення встановленого законодавством порядку надання допуску та доступу до державної таємниці;
- невиконання заходів щодо забезпечення охорони державної таємниці та незабезпечення контролю за охороною державної таємниці;
- провадження діяльності, пов'язаної з державною таємницею, без отримання в установленому порядку спеціального дозволу на провадження такої діяльності, а також розміщення державних замовлень на виконання робіт, доведення мобілізаційних завдань, пов'язаних з державною таємницею, в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах, організаціях, яким не надано спеціального дозволу на провадження діяльності, пов'язаної з державною таємницею;

– недодержання вимог законодавства щодо забезпечення охорони державної таємниці під час здійснення міжнародного співробітництва, прийому іноземних делегацій, груп, окремих іноземців та осіб без громадянства та проведення роботи з ними;

– невиконання норм і вимог криптографічного та технічного захисту секретної інформації, внаслідок чого виникає реальна загроза порушення її конфіденційності, цілісності і доступності [6].

У загальному, організація спеціально-кримінологічного напрямку запобігання кримінальним правопорушенням у сфері охорони державної таємниці включає в себе такі заходи.

а) організаційно-правове забезпечення:

Відповідно до ст. 18 Закону «Про державну таємницю» до таких заходів необхідно віднести: єдині вимоги до виготовлення, користування, збереження, передачі, транспортування та обліку матеріальних носіїв секретної інформації; дозвільний порядок провадження державними органами, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями діяльності, пов'язаної з державною таємницею; обмеження оприлюднення, передачі іншій державі або поширення іншим шляхом секретної інформації; обмеження щодо перебування та діяльності в Україні іноземців, осіб без громадянства та іноземних юридичних осіб, їх доступу до державної таємниці, а також розташування і переміщення об'єктів і технічних засобів, що їм належать; особливості здійснення державними органами їх функцій щодо державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій, діяльність яких пов'язана з державною таємницею; режим секретності державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій, що провадять діяльність, пов'язану з державною таємницею; спеціальний порядок допуску та доступу громадян до державної таємниці; технічний та криптографічний захист секретної інформації..

Державним органом, який здійснює забезпечення охорони державної таємниці, а також запобігання кримінальним правопорушенням, що створюють загрозу життєво важливим інтересам України є Служба безпеки України (СБУ). Згідно із Законом України «Про Службу безпеки України» (1992) цьому органу було надано статус державного правоохоронного органу спеціального призначення, який забезпечує державну безпеку України, забезпечує охорону одного з найважливіших видів інформації з обмеженим доступом – державної таємниці [7, с. 83; 8]. Відповідно до п. 7 ст. 24 Закону України «Про Службу безпеки України», СБУ бере участь у розробці і здійсненні відповідно до Закону України «Про державну таємницю» та інших актів законодавства заходів щодо забезпечення охорони державної таємниці та здійснення контролю за додержанням порядку обліку, зберігання і використання документів та інших матеріальних носіїв, що містять службову інформацію, зібрану у процесі оперативно-розшукової, контррозвідувальної діяльності, у сфері оборони країни, сприяти у порядку, передбаченому законодавством, підприємствам, установам, організаціям та підприємцям у збереженні комерційної таємниці, розголошення якої може завдати шкоди життєво важливим інтересам України [8].

У Законі України «Про оперативно-розшукову діяльність» ст. 6 встановлено, що запити повноважних державних органів, установ та організацій про перевірку осіб у зв'язку з їх допуском до державної таємниці є однією з підстав проведення оперативно-розшукових заходів [9]. Згідно з Законом України «Про Службу безпеки України», СБУ зобов'язана відповідно до законодавчих актів у порядку, передбаченому законодавством, сприяти підприємствам, установам і організаціям у збереженні відомостей, розголошення якої може завдати шкоди життєво важливим інтересам України. За результатом таких перевірок, щодо стану охорони державної таємниці, СБУ видає офіційний акт перевірки, який є обов'язковим для виконання посадовими особами підприємств, установ та організацій незалежно від їх форм власності. При цьому, усі суб'єкти, що отримали допуск до державної таємниці у формі секретних документів або робіт, повинні дотримуватися ряду вимог, які підлягають обов'язковому та неухильному виконанню у процесі діяльності з такими. Крім цього, цим особам надається низка рекомендацій і передбачаються деякі обмеження у їх повсякденному житті. Все це здійснюється для недопущення будь-яких передумов щодо можливого витоку секретних відомостей [10, с. 9].

б) інформаційно-технічне забезпечення.

Отримання максимальної інформації про можливість витоку, розголошення, оперативне надходження кримінологічної інформації та пошук її додаткових джерел.

Одним із способів запобігання розголошенню державної таємниці є технічний та криптографічний захист секретної інформації.

Технічний захист секретної інформації – діяльність, спрямована на забезпечення інженерно-технічними заходами конфіденційності, цілісності та доступності інформації [11].

Відповідно до Положення про технічний захист інформації в Україні» (1999) до таких заходів також можна віднести: створення або визначення підрозділів, на які покладається забезпечення технічного захисту інформації та контроль за його станом, узгодження основних завдань та функцій цих підрозділів; видання за погодженням з Адміністрацією Держспецзв'язку України та впровадження нормативно-правових актів з питань технічного захисту інформації; погодження з Адміністрацією Держспецзв'язку України проведення підприємствами, установами, організаціями тих науково-дослідних, дослідно- конструкторських і дослідно-технологічних робіт, спрямованих на розвиток нормативно-правової та матеріально-технічної бази системи технічного захисту інформації, які здійснюються за рахунок коштів державного бюджету; створення або визначення за погодженням з Адміністрацією Держспецзв'язку України підприємств, установ та організацій, що забезпечують технічний захист інформації; забезпечення підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів з технічного захисту інформації; дослідження загроз для інформації на об'єктах, функціонування яких пов'язано з інформацією, що підлягає охороні; створення та виробництво засобів забезпечення технічного захисту інформації; розроблення, впровадження, супроводження комплексів технічного захисту інформації для забезпечення конфіденційності, цілісності та унеможливлення блокування інформації [11].

Криптографічний захист – вид захисту, що реалізується за допомогою перетворень інформації з використанням спеціальних даних (ключових даних) з метою приховування (або відновлення) змісту інформації, підтвердження її справжності, цілісності, авторства тощо. Порядок криптографічного та технічного захисту інформації в Україні регулюється Положенням про порядок здійснення криптографічного захисту інформації в Україні [12] та Правилами забезпечення захисту інформації в інформаційних, телекомунікаційних та інформаційно-телекомунікаційних системах [13].

Криптографічний захист та державний контроль за станом технічного захисту інформації секретної інформації здійснює Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України [14].

До криптографічних заходів охорони державної таємниці належить: перетворення інформації з використанням спеціальних даних (ключових даних) з метою приховування (або відновлення) змісту інформації, підтвердження її справжності, цілісності, авторства тощо - криптографічний захист; надання послуг із криптографічного захисту інформації; використанням криптосистем і засобів криптографічного захисту інформації за погодженням з Адміністрацією Держспецзв'язку України допущені до експлуатації, мають сертифікат відповідності і перебувають у державній власності; проведення сертифікаційних випробувань криптосистем і засобів криптографічного захисту з метою визначення рівня захищеності від несанкціонованого доступу; підвищення кваліфікації фахівців з криптографічного захисту інформації [12].

в) прогностично-аналітичне забезпечення включає в себе широкий спектр методів, щодо визначення можливих втрат від розголошення інформації, що перевіряється;

Інформація, яка є власністю держави, або інформація з обмеженим доступом, вимога щодо захисту якої встановлена законом, повинна оброблятися в інформаційних, телекомунікаційних та інформаційно-телекомунікаційних системах із застосуванням комплексної системи захисту інформації з підтвердженою відповідністю. Підтвердження відповідності здійснюється за результатами державної експертизи.

Для створення комплексної системи захисту інформації, яка є власністю держави, або інформації з обмеженим доступом, вимога щодо захисту якої встановлена законом, використовуються засоби захисту інформації, які мають сертифікат відповідності або позитивний експертний висновок за результатами державної експертизи у сфері технічного та/або криптографічного захисту інформації. Підтвердження відповідності та проведення державної експертизи цих засобів здійснюються в порядку, встановленому законодавством.

Порядок проведення державної експертизи комплексних систем захисту інформації в інформаційних, телекомунікаційних та інформаційно-телекомунікаційних системах і засобів технічного захисту інформації встановлюється Державною службою спеціального зв'язку та захисту інформації України.

Органи виконавчої влади, які мають дозвіл на провадження діяльності з технічного захисту інформації для власних потреб, вправі за згодою Державною службою спеціального зв'язку та захисту інформації України організувати проведення державної експертизи комплексних систем захисту інформації в інформаційних, телекомунікаційних та інформаційно-телекомунікаційних системах на підприємствах, в установах та організаціях, які належать до сфери їх управ-

ління. Порядок проведення такої експертизи встановлюється органом виконавчої влади за погодженням з Державною службою спеціального зв'язку та захисту інформації України».

Порядок проведення державної експертизи в сфері технічного захисту інформації визначається Положенням про державну експертизу в сфері технічного захисту інформації [15].

Державний експерт з питань таємниць здійснює відповідно до вимог Закону України «Про державну таємницю» віднесення інформації у сфері оборони, економіки, науки і техніки, зовнішніх відносин, державної безпеки та охорони правопорядку до державної таємниці, зміни секретності цієї інформації та її розсекречування. Такими суб'єктами є особи, які займають у відповідних галузях державної діяльності посади, перераховані Указом Президента України [16].

г) оперативно-розшукове забезпечення спрямоване на ліквідацію умов для розголошення відомостей, віднесених до державної таємниці; використання запобіжних можливостей, облік усіх обставин, ситуацій, що складаються, модернізація апробованих і розроблених нових тактичних прийомів, методичних схем запобігання таким кримінальним правопорушенням, що могло спричинити матеріальні збитки державі.

Підсумовуючи вищевикладене зазначимо, що головне призначення та завдання спеціально-кримінологічного запобігання кримінальним правопорушенням у сфері охорони державної таємниці – виявлення, оцінка та прогнозування джерел загроз та запобігання розголошенню державної таємниці чи/або втратам матеріальних носіїв секретної інформації, яке забезпечується за допомогою комплексу кримінологічних заходів (організаційно-правового, інформаційно-технічного, прогностично-аналітичного та оперативно-розшукового характеру) та механізмів їх реалізації.

Такі кримінологічні заходи щодо охорони державної таємниці забезпечуються шляхом: віднесення інформації до такої, що потребує охорони, до державної таємниці, надання їй певного ступеня секретності та встановлення строку, протягом якого така інформація буде вважатись таємницею; засекречування інформації, що містить державну таємницю, технічний і криптографічний захисти секретної інформації; встановлення спеціального порядку доступу та допуску до державної таємниці; визначення вимог щодо поведінки з інформацією, що становить державну таємницю; встановлення кримінальної відповідальності за розголошення державної таємниці.

Список використаних джерел:

1. Бандурка О. М., Литвинов О. М. Поняття і зміст спеціально-кримінологічного запобігання злочинам. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2016. № 2 (13). С. 98–108.
2. Литвак О. Злочинність, її причини та профілактика. Київ : Україна, 1997. 167 с.
3. Кримінологія: навч. посібник / О. М. Джу́жа, В. В. Васи́левич, О. Г. Колб та ін.; за заг. ред. О. М. Джу́жі. Київ: Атіка, 2009. 312 с.
4. Голіна В. В. Запобігання злочинності (теорія і практика): навч. посіб. Харків : Нац. юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого, 2011. 120 с.
5. Нікітін Ю. В. Протидія злочинності в системі забезпечення внутрішньої безпеки українського суспільства: монографія. Київ : ВНЗ «Національна академія управління», 2009. 373 с.
6. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон від 7 груд. 1984 р. № 8073-Х. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>
7. Барчук В., Дуленчук І. Роль Служби безпеки України в реалізації внутрішніх правоохоронних функцій держави. *Підприємництво, господарство і право*. 2005. № 10. С. 83–86.
8. Про Службу безпеки України : Закон від 25 берез. 1992 р. № 2229-ХІІ. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12#Text>
9. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18 лют. 1992 р. № 2135-ХІІ. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12>
10. Про Адміністрацію Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України : Указ Президента України від 30 черв. 2011 р. № 717/2011. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/411-2014-%D0%BF#Text>
11. Про Положення про технічний захист інформації в Україні : Указ Президента України від 27 верес. 1999 р. № 1229/99. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1229/99#Text>
12. Про Положення про порядок здійснення криптографічного захисту інформації в Україні : Указ Президента України від 22 трав. 1998 р. № 505/98. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/505/98#Text>
13. Правила забезпечення захисту інформації в інформаційних, телекомунікаційних та інформаційно-телекомунікаційних системах : постанова Кабінету Міністрів України

від 29 берез. 2006 р. № 373. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/373-2006-%D0%BF#Text>

14. Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України : Закон від 23 лют. 2006 р. № 3475-IV. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3475-15#Text>

15. Положення про державну експертизу в сфері технічного захисту інформації : наказ Адміністрації Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України від 16 трав. 2007 р. № 93. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0820-07#Text>

16. Про Перелік посадових осіб, на яких покладається виконання функцій державного експерта з питань таємниць : Указ Президента України від 01 груд. 2009 р. № 987/2009. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/987/2009>